

Çağatay Türkçesi Tıp Eserlerinde Humoral Patoloji Teorisi Üzerine Bir İnceleme*

A Review on Humoral Pathology Theory in Chagatai Turkish Medical Works

H. Volkan Acarⁱ, Eyüp Sarıtaşⁱⁱ, Nüket Örnek Bükenⁱⁱⁱ

ⁱDoktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD; Doç. Dr., Ankara Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Anesteziyoloji ve Reanimasyon Kliniği, <https://orcid.org/0000-0002-0603-3896>

ⁱⁱProf. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çin Dili ve Edebiyatı AD. <https://orcid.org/0000-0002-9940-2207>

ⁱⁱⁱProf. Dr., Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD., <https://orcid.org/0000-0001-9166-6569>

ÖZ

Amaç: Bu çalışmada, Çağatay Türkçesi tıp eserlerindeki humoral patoloji ile ilgili bilgileri araştırmayı amaçladık.

Gereç: Çalışmada Orta Asya sahasında Çağatay Türkçesiyle yazılmış olan altı adet eser incelenmiştir. Çalışma Ocak 2020-Mayıs 2020 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. İnceleme amacıyla *İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-Ning Tıbb Kitabı*, *Tabîblik kitâbi*, *Tabîbçılık*, *Tıb-Nâme-i Türkî*, *Risâle-i Tıbb* ve *Müfredat-ı tıbb* adlı eserler hakkında hazırlanmış olan kongre bildirileri, makaleler, yüksek lisans ve doktora tezleri ile kitaplar kullanılmıştır.

Bulgular: Çalışma sonunda, farklı dönemlerde Çağatay Türkçesi ile yazılmış tıp eserlerinde humoral patoloji teorisi ile bilgilerin mevcut olduğu görülmüştür. Bu eserlerdeki anlayış Antik Yunan'dan köken alıp, sonrasında İslam Tıbbının ve Osmanlı Tıbbının da temel tıp yaklaşımı olan dört elementli humoral patoloji anlayışdır. İncelenen kaynaklarda *Risâle-i Tıbb* ve *Müfredat-ı tıbb* için yalnızca özet bilgiler aktarıldığından, bu eserlerin tam içeriğine ulaşılamamıştır. Ancak tam metin olarak yayımlanmış olan diğer dört eserin hem teorik içerik bölümlerinde, hem de tanı ve tedavi ile ilgili bölümlerde bu konuda ayrıntılı bilgiler mevcuttur.

Sonuç: Sonuç olarak Çağatay Türkçesi tıp eserlerindeki tıbbi anlayış, dört elementli humoral patoloji anlayışı olarak tespit edilmiştir. Metinlerin içeriğinde yer alan İslamiyet ile ilgili bilgilerle birlikte değerlendirildiğinde elde edilen veriler, tıbbi anlayışı etkileyen önemli nedenlerden birisinin din olduğu düşüncesini desteklemektedir.

Anahtar sözcükler: Çağatay Türkçesi, Humoral patoloji, Tıp tarihi, Tıp

ABSTRACT

Object: In this study, we aimed to investigate the data related with the humoral pathology theory in Chagatai Turkish medical works.

Materials and Methods: Six texts written in Chagatai Turkish were examined in the study. The study was performed between January 2020 and May 2020. Congress presentations, journal articles, master and doctorate theses, and books which were prepared about *İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-Ning Tıbb Kitabı*, *Tabîblik kitâbi*, *Tabîbçılık*, *Tıb-Nâme-i Türkî*, *Risâle-i Tıbb* and *Müfredat-ı tıbb* were used as reference source for investigation.

Results: At the end of the study, it was seen that information related to humoral pathology theory was present in Chagatai Turkish medical works written in different time periods. The conception in these works are four elements humoral pathology theory which was originated from Ancient Greek and was been the main medical concept of Islamic Medicine and Ottoman Medicine thereafter. Since only a short summary of the contents of *Risâle-i Tıbb* ve *Müfredat-ı tıbb* were published in reference works, it couldn't be reached the full texts of these works. However, there are detailed information about it both in theoretical parts and in diagnosis and treatment parts of the works which were published as full texts.

Conclusion: As a result, the main medical concept in the Chagatai Turkish medical works is detected as four elements humoral pathology conception. When evaluated together with the information about Islamic religion in the content of the texts, the obtained data supports the idea that one of the important reasons affecting the medical concept is religion.

Key words: Chagatai Turkish, Humoral pathology, History of medicine, Medicine

* Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2023; 13 (1):65-74

DOI: 10.31020/mutfd.1182264

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 30 Eylül 2022; Kabul Tarihi - Accepted: 03 Ocak 2023

İletişim - Correspondence Author: H. Volkan Acar <hvacar@yahoo.com>

Giriş

Türk tıp tarihini coğrafi olarak iki ana bölüme ayırmak mümkündür. Bunlardan birisi Orta Asya, diğer ise Anadolu'dur. Anadolu sahasında yazılmış olan tıp eserleri, Türklerin kitleler halinde Anadolu'ya göçmeye başladıkları 1071 yılından sonra görülmeye başlar. Anadolu Beylikleri ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde yazılmış bu tıp eserleri, sayıca çok fazladır ve üzerlerinde yapılmış çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Orta Asya sahasında yazılmış olan Türkçe tıp eserleri ise maalesef bu zenginliğe sahip değildir. Zaten sayıca az olan bu eserler farklı dillerde ve farklı alfabelerde yazılmış oldukları için, Orta Asya Türk tıbbına dair bilgilerimiz henüz istenildiği düzeyde değildir.

Dünya üzerindeki birçok toplumda, dinin toplumsal yaşamın farklı alanlarını etkilediği bilinmektedir ve bunlar arasında sağlık ve tıp da bulunmaktadır. Uygurlar örneğinden bakıldığında zaman içinde farklı dinlere inanmış olmak, Uygurların kültür yaşamı üzerinde önemli etkiler oluşturmuştur. Hem Maniheizm hem de Budizm, Uygurların siyasi yaşamına, takvim sistemine, yazı sistemine, edebiyatına ve sanatına etki etmiş, toplumun eski alışkanlıklarının, davranış ve düşünce biçimlerinin değişmesine yol açmıştır.¹

Ayrıca tarih boyunca Kök-Türk, Tibet, Soğd, Süryani, Mani ve Arap alfabesi gibi farklı alfabeleri kullanan Uygurlarda, alfabe seçimini belirleyen temel unsurlardan birisi din olmuştur.² Bunun temel nedeni, yeni bir dine geçildiğinde ilk yapılanlardan birisinin, o dine ait kaynak metinlerden çevirilerin yapıyor olmasıdır. Bu çeviriler yoluyla o din ile ve o kültürle bağlantılı bilgiler de aktarılmaya başlanmaktadır. Bu bilgiler arasında tıbbi bilgiler de bulunmaktadır.

Çağatay Türkçesi

Çağatay Türkçesi, Çağatay Dili, Çağatayca, Doğu Türkçesi ya da Eski Özbekçe terimleri ile Karadeniz'in ve Kafkasların doğusunda kalan Müslüman Türklerin XV.-XX. yüzyıl arasında kullandığı yazı dili kastedilmektedir. Çağatay dönemi'nin ünlü yazar ve şairi Ali Şir Nevâyî, kullandığı dil için "Türkçe, Türk tili ya da Türkî" sözcüklerini kullanmaktaydı. Farklı dilbilimciler tarafından farklı sınıflamalar, adlandırmalar ve dönem ayrımları yapılmakla birlikte Çağatayca'nın Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci dönemi olduğu kabul edilir. Dilbilimci Ercilasun, Çağatay hanlarının "Türkçe konuştuklarını, edebi Orta Asya dilini resmi dil olarak da kullandıklarını" aktarır. İlhanlı, Çağatay ve Timur devletlerinin saraylarında Türkçe konuşulmaktaydı.³

Humoral Patoloji Teorisi

Hemen hemen tüm dünyada XIX. yüzyıla kadar egemen bir tıbbi anlayış olan humoral patoloji teorisinin kökleri Antik Yunan'a dayanmaktadır. M.Ö. VI.-V. yüzyıllarda Hipokrat'ın ortaya attığı ve sonrasında Galen'in geliştirdiği bu teori, hastalıkların tanısı, tedavisi ve önlenmesinde vücut sıvılarının (humor) önemine vurgu yapar.⁴

Humoral patoloji teorisine göre sağlıklılık ve hastalık hali, vücutta bulunan sıvılar (humor, hilt) arasındaki dengeyle yakından ilişkilidir. Vücutta mevcut dört sıvı olan kan, balgam, safra (sarı safra) ve sevda (kara safra) ise evreni oluşturan dört temel madde olan hava, su, ateş ve toprağın vücuttaki karşılıklarıdır. Evrendeki her elementin ve vücuttaki her humorun bir özelliği (sıcak-soğuk, kuru-ıslak) vardır. Buna göre hava ıslak-sıcak, su ıslak-soğuk, ateş kuru-sıcak, toprak ise kuru-soğuk özelliktedir. Ayrıca her elemente ve her humora karşılık gelen bir mevsim, gezegen, burç, yaş dönemi, renk, organ, mizaç vb. vardır.⁵

İslamiyetin yayıldığı topraklarda bu bilgileri içeren eserlerle karşılaşılmasıyla birlikte, önce çeviri sonra da telif eserler yoluyla bu teori İslam-Arap tıbbının temelini oluşturmuştur. Buna bağlı olarak, tüm Müslüman toplumlarda humoral patoloji temelli bir tıp anlayışı uygulanır olmuştur.

Orta Asya'da yaşadıkları dönemlerde Maniheizm, Budizm, Hristiyanlık gibi farklı dinlere mensup olan Türkler 751'den itibaren İslamiyet'e geçmeye başlamışlardır.⁶ Bu nedenle dört element ve dört humor esasına

dayanan bu teori, İslamiyet sonrası Türk tıp eserlerine egemen olan temel tıbbi anlayış halini almıştır. Hem Orta Asya sahasında Çağatay Türkçesiyle ve Özbek Türkçesiyle yazılmış tıbbi eserlerde hem de Osmanlı İmparatorluğu dönemi tıbbi eserlerinde bu anlayış egemendir.⁷⁻¹³

Dört elementli humoral patoloji teorisiyle bağlantılı bilgiler yalnızca tıbbi değil tıp dışı eserlerde de kendisini gösterir. Bu tıp dışı eserlerin en bilinen örneği Kutadgu Bilig'dir. Eserin birçok yerinde bu anlayışa ilişkin izleri bulunmaktadır.¹⁴

Bu çalışmadaki amacımız Çağatay Türkçesiyle yazılmış tıp eserlerini inceleyerek, bu eserlerdeki humoral patoloji temelli bilgileri ortaya koymaktır. Bu sayede Türk tıbbının geçirdiği aşamaların daha iyi anlaşılabilmesi mümkün olacaktır.

Gereç ve Yöntem

Makale için, Çağatay Türkçesi ile yazılmış olan altı adet tıbbi eser incelemeye alınmıştır. Bu altı eser, dilbilimciler tarafından üzerinde çalışılmış ve haklarında kitap, doktora tezi, yüksek lisans tezi, makale ya da bilimsel kongre bildirisi yayımlanmış eserlerdir.

Ön inceleme için yararlanılan kaynaklar; A.B. Ercilasun'un "Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi" adlı eseri, L. Károly'nin "A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia" adlı eserinin Giriş bölümü, İ.N. Uysal'ın "20. Yüzyıl Başlarında Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Metni Tabîbçilik" adlı eserinin Giriş bölümü ile Ö. Kaya'nın "Doğu Türk Yazı Dili ve Edebiyatı Araştırmaları VI: Doğu Türk Yazı Dili Alanına Ait Bir Tıp Metni" başlıklı makalesindeki genel bilgiler olmuştur.^{3,7,12,15}

Bu kaynaklardan edinilen bilgiler sonrasında, inceleme için Ocak 2020-Mayıs 2020 tarihleri arasında ilgili eserler araştırılmıştır. Aşağıdaki listedeki 1 ve 4 numaralı eserlere YÖK Ulusal Tez Merkezi'nden (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>), 2 ve 3 numaralı eserlere fiziki nüshalardan, 5 numaralı esere web üzerinden, 6 numaralı esere ise yazarı üzerinden ulaşılmıştır.

1. Almanların XX. yüzyıl başında gerçekleştirdiği Turfan keşif gezileri sırasında bulunmuş olan *İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-Ning Tıbb Kitabı* adlı eser.^{10,11}

Özgün nüshası kayıp olan bu yazma 20. yüzyılın başındaki Turfan bölgesinde bulunmuş, O.F. Sertkaya ve A. Terzioğlu'nun hazırladığı bir bildiri ile bilim dünyasına tanıtılmıştır.¹⁰ Bu konuda hazırlanan doktora tezinde, eserin yazılmış olduğu Özbek Türkçesinin Çağataycanın son dönemine (XVIII.-XIX. yüzyıllar) ait olduğu belirtilir.¹¹

Dini içerikli bir giriş bölümünden sonra eser, nabız tanısı ve idrar muayenesi bölümleriyle başlar, mizaçlar ve hıtların özellikleri ile devam eder. Peşinden de farklı hastalıklar/yakınmalar için önerilen tedaviler sıralanır. Mizaçlar ve hıtların özellikleri ile ilgili bölümlerde, kişide hangi hılt baskın ise hastalık durumunda ne tür belirti ve bulguların görüleceği ve bu durumlarda hangi bitkisel karışımların kullanılması gerektiği anlatılır. Eserin tedavi önerileri arasında bitkisel ürünler, beslenme önerileri, hayvansal ürünler, cerrahi, kan alma, yakı, hacamat ve hamam gibi uygulamalar bulunur.

Eserin neredeyse tümü Yunan-İslam tıbbi yani dört elementli humoral patoloji teorisi temel alınarak yazılmıştır. Bunun dışında bazı halk hekimliği uygulamaları da dikkat çeker.

2. Seyyid Subhan Kulı Muhammed Bahadır Han (*Sayyid Subhān Qulī Muḥammad Bahādur khan*) tarafından XVII. yüzyılda yazılmış olan *Ṭabīblik kitābi*.⁷

Eserin İngilizce çevirisini hazırlayan Macar Türkolog László Károly, eserin adı ve yazarı konusunda farklı görüşler bulunduğunu aktarır. Özbek kaynaklarında *Ḥulāsāt al-ḥukamā'* olarak bilinen, Vambéry tarafından

Tabîblik kitâbi olarak adlandırılan eserin yazarı Seyyid Subhan Kulî Muhammed Bahadır Han (*Sayyid Subhân Kulî Muḥammad Bahâdur khan*)'dır ve XVII. yüzyılda yazılmıştır.

Eser toplam 53 bab ve 1 ekten oluşmaktadır. İçeriğinde baş ağrısı, göz ağrısı, kulak ağrısı, öksürük, jinekolojik konular, yaralar, siyatik, nasır ve uykusuzluk gibi konular dışında bir kadının eşinden başka bir erkeğe ilgi göstermemesi için yapılması gerekenler, sivrisineklerin uzak tutulması, kayıp eşyaların bulunması ve hırsızların bulunması gibi tıp dışı konular da yer alır. Eserde hastalıkların nedenleri, belirti ve bulguları ile tedavi seçenekleri açıklanır ama cerrahiye yer verilmez. Tedavilerde bitkisel, hayvansal ve madensel ürünler kullanılmıştır.

3. Doğu Türkistan'ın Yarkend şehrinde 1928/29'da yazılmış ve istinsah edilmiş olup, günümüzde İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonu'nda "Jarring Prov. 24" numarası ile kayıtlı olan *Tabîbçılığ* adlı eser.¹²

Eserde düzenli bir başlıklandırma ve bölümlendirme yoktur. Ağrılı durumlar, göz rahatsızlıkları, kulak rahatsızlıkları ve zehirlenmelerle ilgili bilgiler yanında itibarlı bir kişi sayılmak için yapılması gerekenler ile hırsızlığa karşı alınması gereken önlemler gibi tıp dışı konulara da yer verilmiştir.

4. Tarihsiz bir dergide yayımlanan ve yazarı belli olmayan *Tıb-Nâme-i Türkî* adlı eser.^{8,9}

Tıb-Nâme-i Türkî 1988 yılındaki bir kongrede O.F. Sertkaya tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır.⁸ Daha sonra bir yüksek lisans tezi ile yazarı bilinmeyen bu metnin tümü yayımlanmıştır.⁹

Besmele ile başlayan metinde önce yedi yıldız/gezegeni ve insan vücudunu yarattığı için Allah'a hamd edilir, sonra 12 burç, dört hilt ve mizaçlar hakkında bilgi verilir. Peşinden de bazı hastalık/rahatsızlıkların tedavi yöntemleri anlatılır.⁹

5. Sovyet Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü Uygurca El Yazmalar Kataloğu'nda bulunan *Risâle-i Tıb* adlı eser.¹⁵

Metin, bir makaleyle tanıtılmış ve yalnızca birkaç sayfasının çevirisi verilmiştir. Dil özellikleri yönünden Çağatay yazı dilinin son dönemine ait olan eserin yazarı, yazım tarihi, müstensih ve istinsah tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Önce tıbbın teorisi hakkında bilgi verilen eserde, daha sonra hastalıkların hangi nedenlerden kaynaklandıkları açıklanır, peşinden de farklı hastalıklar/rahatsızlıklar için tedavi önerileri anlatılır. Eserde yer alan bazı başlıklar şunlardır: baş dönmesi, baş ağrısı, bel soğukluğu, diş hastalıkları, nefes darlığı, amenore, diz ağrısı ve sağırılık.

6. İstanbul Atatürk Kütüphanesi'nde Muallim Cevdet kitapları arasında K. 490'da kayıtlı olan ve tarihi, yazarı ya da müstensih bilinmeyen *Müfredat-ı tıb* adlı eser.¹⁶

Bulgular

İncelemesi yapılan altı eser içinde yer alan, humoral patoloji teorisine ilişkin bilgiler aşağıda özetlenmiş, sonrasında ise elde edilen veriler tartışılmıştır.

İbn-i Kutluk Molla Toḥ Niyaz Ahond-Ning Tıbb Kitabı

Eserdeki humoral patolojiyle ilgili bölümlerden örnekler aşağıda aktarılmıştır. Aktarılan metin ve çeviriler Gürgüz'ün tezinden alınmış, yalnızca basım hatası olduğu düşünülen bazı yazımlar düzeltilmiştir.¹¹

Nabız tanısı bölümünde safra, sevda, balgam ve kan kaynaklı nabız bozukluklarının her birinde nabzın nasıl hissedildiği ayrı ayrı tanımlanmıştır.

eger kiselniñ tomurı yoğan dürüst bolup ıldam salsa, ol kisel қанның гәліфлиқидın turur. қан гөл ıssıғ turur. (Eğer hastanın nabzı kalın ve kaba olup, hızlı atsa, o hastalık kanın fazlalığındandır. Kan nemli ve sıcaktır.)

İdrar tanısı bölümünde safra, sevda, balgam ve kan kaynaklı bozuklukların her birinde idrar renginin nasıl olduğu tanımlanmıştır.

eger kisel-niñ pışābi aķ bolsa, savuķ balġamdın turur. (Eğer hastanın idrarı ak olsa, soğuk balgamdandır.)

Teorik bilgiler bölümünde her bir hıltın bozukluğunda, hangi nesnenin (hıltın) vücudun hangi organında yerleştiği ve tadının nasıl olduğu açıklanmıştır.

ķan-niñ cāyı ciger turur. munuñ mezesi tatlıķ turur ve rengi kızıl turur. (Kanın yeri (kara) ciğerdir. Bunun tadı tatlıdır ve rengi kıızıdır.)

Hastalık belirti ve bulgularıyla ilgili bölümde safra, sevda, balgam ve kan kaynaklı ya da sıcak-soğuk kaynaklı bozuklukların her birinde hastalarda gözlenen değişiklikler anlatılmıştır.

eger kişi-niñ bedeni ıssıķ bolsa, müzācı hōl ıssıġ turur. eger kişi-niñ bedeni sovuķ bolsa, müzācı ķuruķ sovuķ turur. (Kişinin bedeni sıcaksa, mizacı nemli sıcaktır. Kişinin bedeni soğuksa, mizacı kuru soğuktur.)

Tedavi ile ilgili bölümde, her bir hıltın fazlalığı durumunda nasıl bir tedavi uygulamak gerektiği, ayrıca safra, sevda ve kan fazlalığında beslenme düzeninin nasıl olması gerektiği açıklanmıştır.

ol ‘illetleri ki sevdā-dın bolsa, aġzı aķıķ bolmaķ, aġız bed-boy bolmaķ, kōzi tīre bolmaķ, bir nersedin tola endiķe ķılmaķ, perīşān tūşlerni kōrmek, iķi tarlıķ ķılmaķ, tola sōzlemek, kōzi aġırmaķ unutķaķ bolmaķ. bu ‘illet-ler hemmesi sevdā-dın turur. (Sevda'dan olan hastalıklar ise; ağzı acı olmak, ağzı kötü kokmak, gözü bulanmak (puslanmak), bir şeyden daima endişe etmek, kötü (dağınık) rüyalar görmek, içi sıkılmak, daima konuşmak, gözü ağrımak, unutkan olmak (tır). Bu hastalıkların hepsi Sevda'dandır.)

eger sevdānı pest ķılay dese, za‘fer(ān) ve engebīnni ķoşup, her kūn neştede üş erte yese, sevdānı ber-şaraf ķılır. (Eğer (kişi) sevdayı azaltacağım dese; safran ve balı karıştırıp, her gün aç karnına üç sabah yese, sevdayı ortadan kaldırır.)

Hastalıkların anlatıldığı bölümlerde başağrısı, meme ağrısı, kulak ağrısı ve mide ağrısı gibi durumlarda gözlenen belirti ve bulgular sıralanmıştır.

eger kişiniñ başı balġamdın aġrısı, anıñ ‘alāmeti: başı aġır, uyukusu tola, a‘zāsı sus(t) bolur. anıñ ‘ilācı: bir sıkım bādyānı bir yarım piyāle suda ķaynatıp, yarım piyālesi ķalġanda sūzūp elip, on mişķāl ‘esel birle şīrīn ķılıp, ılman ķılıp işkey. (Eğer kişinin başı balgamdan ağrısı onun alamet; başı ağır, uykusu devamlı, uzuvları gevşek olur. Onun ilacı; bir sıkım badyanı bir yarım kase suda kaynatıp yarımını kaldığında süzüp eleyip on miskal bal ile tatlandırıp ılık edip içmeli.)

Sonuç olarak, eserdeki bu ve buna benzer diğer örnekler, *İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-Niñ Tıbb Kitabı*'nın dört elementli humoral patoloji teorisi temel alınarak yazıldığını gösterir. Eser baştan ayağa doğru bir yapılandırma ile yazılmıştır ancak sistematik bir bütünlüğü yoktur. Öksürük, eklem ağrısı ve diş ağrısı gibi başlıklarda humoral patolojiye dair hiçbir bilgi yer almaz. Bazı başlıklarda ise humoral patolojiye dair bilgi bulunur ancak bazı eksiklikler göze çarpar. Örneğin mide ağrısı başlığı altında safra, sevda ve balgam kaynaklı mide ağrısının belirtileri ve tedavisi anlatılır, ancak kan kaynaklı mide ağrısına dair bir bilgi verilmez.

Tabīlik Kitābī

Tabīlik kitābī'nda İslam tıbbı, Tıbb-ı Nebevi ve halk tıbbı gibi farklı tıbbi anlayışlar göze çarpar. Eserde dört unsur ya da dört hılt hakkında herhangi bir teorik bilgi yoktur. Teorik bilgiler, hamam konusunun anlatıldığı bölümdeki birkaç cümleden ibarettir.⁷

Aşağıdaki cümleler Károly'nin "A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia" başlıklı kitabından alıntılanmış, Türkçe çeviriler ise tarafımızca yapılmıştır.

Hamam konusunun işlendiği bölüm, eserde humoral patolojinin teorik açıklamalarına yer verilen tek bölümdür:

hukamādin manqūl erūr kim ‘aql miyā-dā erūr wa ʔam’ mi‘da-da wa küç qolda wa ʔiřm ötdā wa telbā-lik bařda wa tođri nafas ũrmāk öpkādā wa kām ũrmāk böđrāk-dā {tađi aytibturlar} bađir qan üyü erūr wa öť safrā üyü erūr wa böđrāk řahwat üyü erūr wa {köñül yaruqluq üyü} erūr wa talađ balđam üyü erūr wa qawuq sawuqluq üyi erūr tađi aytib tururlar kim har kim-niň bađri küçlüđ bolsa yüzi qizil bolđay wa tan-durust bolđay wa har kim-niň bađri za‘f olsa yüzi sariđ bolđay wa har kim-niň öti küçlüđ bolsa nařāť-lig bolđay {tađi aytib} tururlar kim {qulaq ötdin wa arqa bađirdin wa köz mi‘da-din wa saqal qotaq-din suw ičkāy (Hekimlerden nakledilmiřtir ki; akıl zihinde (beyinde) olur (bulunur), yiyecekler midede, güç kolda, öfke (hiřm) safra kesesinde, delilik bařta, dođru nefes alıp vermek akciđerde, arzu böbrekte... Derler ki; karaciđer kanın evidir, safra kesesi safranın evidir, böbrek řehvetin evidir, kalp aydınlık/parlaklık evidir, dalak balgamın evidir, mesane sođukluđun evidir. Derler ki; kimin karaciđeri güçlüyse yüzünün rengi kırmızıdır ve sađlıklı olur. Kimin karaciđeri zayıf olsa yüzü sararır. Kimin safra kesesi güçlüyse neřeli olur ki, kulak safra kesesinden, sırt (arka) karaciđerden, göz mideden, sakal penisten su iđer (beslenir).)

Eserde anlatılan bir reğetenin, balgam ve nem kaynaklı kulak ağrısına iyi geldiği belirtilmektedir:

wa agar kiři-niň qulađına balđam wa ruťubat bolsa yumurtqa-niň aq-liqni alib afyün ilā ʔall qilib qulađa tamuzdursalar yađři bolđay (Kiřinin kulađında balgam ve nemlilik olduđunda yumurtanın akını afyon ile karıřtırıp kulađa damlatırlarsa (bu rahatsızlık) iyi olur, düzelir.)

Eserdeki bir reğetenin balgama iyi geldiği anlatılır:

agar turb-ni qaynatsa-lar mühür qilib aşasa-lar balđam-ni ketārgāy wa} ta‘ām-ni řiňürgāy (Turp kaynatıldıktan sonra madeni para gibi hap şeklinde hazırlanıp yenirse balgamı giderir, sindirime yardımcı olur.)

Balgam fazlalığı için andızotu önerilir:

agar rāsan-ni köp aşasa-lar balđam-ni daf’ etkāy wa mi‘da-đa quwwat bārgāy wa bořalđanni ketārgāy wa laqwa-ni daf’ etkāy (Andızotu çok yendiğinde balgamı giderir, mideyi güçlendirir ve zayıflığını yok eder, yüz felcini düzeltir.)

Erüpsiyonların nedeni olarak safra ve kaynamış kan gösterilir:

hukamā aytib-turlar kim ʔwāra burunđa mađřuš ermäs bal-ki ādaminiň badanıda har yārdā bolsa zāhir bolur wa aniň tüsi wa ‘alāmatı ol-dur kim qizil tüslüđ wa çon bolđay girda dek wa arasıda nuqta-lar dek bolđay wa safrādin wa küyđan qan-din payda bolur (Hekimlerin söylediđine göre, erüpsiyonlar yalnızca burna özgü deđildir, beden her yerinde olabilir. Bu durumun rengi ve belirtisi odur ki, kızıl bir renk ve iltihaplı bir řiřkinlik olur, yuvarlak gibidir ve arasında noktalar var gibidir. (Bu rahatsızlık) safra ve kaynamıř kan kaynaklıdır.)

İnfertilite bölümünde hıltlarla da ilişki kurulur:

hukamā aytib-turlar kim {ʔātün kiři-lärniň} zahdāniđa ‘illat bolsa ođul bolmas wa ‘illat-lar yel yā zardāb yā et <yā> yā zahdān yanmak yā qan yā böğüçi-lärdin zahdāniđa nuqřān olđan erūr wa yel-ni ‘alāmatı ol-dur kim er kim aniň bilā řam’ bolsa qulaq-ları ađriđay wa zardāb-ni ‘alāmatı ol-dur kim eri aniň bilā řam’ bolsa terlāđāy wa et-niň ‘alāmatı ol-dur kim er aniň bilā řam’ bolsa yani ađriđay wa zahdān yanmak-ni ‘alāmatı ol-dur kim er aniň bilā řam’ bolsa baři ađriđay wa qan-niň ‘alāmatı ol-dur kim er aniň bilā řam’ bolsa badanı ađriđay <wa> wa sariđ suw andin kelđāy wa böğüçi-niň ‘alāmatı ol-dur kim er aniň bilā řam’ bolsa yüräki ađriđay manqūl erūr kim {Sulaymān عليه السلام} par-lärniň uluđidin sordilar kim bu ‘illat-larni ‘ilāđi nā-dür ayt[t]i yel-niň <ilāđi> wa zahdān yanmakniň ‘illatı ham yel-din erūr {wa zardāb} wa qan ham bularđa yađin erūr ‘ilāđi ol-dur

kim ipār wa qaranful wa toñuz talħa-si wa qara qarġa-niñ talħa-si wa qara qoy-nuñ talħasi-ni alib šāfa qilib ħayz-din pāk bolġandin soñ bir keċā kündüz šāfa-din kötārsä andin soñ eri bilä jam' bolsa 'illati bar-ṭaraf bolub yük-lüg bolġay {et-lig bolsa šāh-dāna maġzi wa panba dāna maġzi <wa ta> wa tawuq-nuñ talħa-si bilä šāfa qilib kötārsä 'illati bar-ṭaraf olub yük-lüg bolġay} wa {böġüci bolġandin na du'ālarni} oqub yüki bar-ṭaraf wa bāṭil qilġandin {soñ yük-lüg bolġay الله انشاء} (Hekimlerin söylediğine göre, bir kadının rahminde hastalık varsa çocuk sahibi olamaz. Yele, safraya, ete, rahimde sıcaklık artışına, kana ya da büyüye bağlı hastalıklar rahimde yetersizliğe neden olur. Hastalığın nedeni yelse, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadının kulağı ağrır. Hastalığın nedeni safraysa, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadında terleme olur. Hastalığın nedeni etse, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadında yan ağrısı olur. Hastalığın nedeni kurtsa, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadında baş ağrısı olur. Hastalığın nedeni kansa, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadının bedeninde ağrı olur ve bundan dolayı sarı su gelir. Hastalığın nedeni büyüyse, erkeğiyle cinsel ilişkiye girdikten sonra kadının kalbinde ağrı olur. Anlatıldığına göre Hz. Süleyman'a "bu hastalıkların ilacı nedir?" diye sormuşlar. O da demiş ki "yel ve rahimde sıcaklık artışı hastalıkları yele bağlıdır, safra da kan da bundan olur. Tedavisi için kekik, karanfil, domuz safrası, kara karga safrası ve kara koyun safrası bir arada karıştırılır, menstrüasyon sona erdikten sonra bir gün süreyle rahim içinde bırakılır. Bundan sonra erkeğiyle cinsel ilişkiye girerse hastalığı düzelir ve kadın gebe kalır. Eğer hastalık ete bağlıysa haşhaş tohumu, pamuk tohumu ve tavuk safrası karıştırılıp rahme uygulanırsa hastalığı düzelir ve kadın gebe kalır. Eğer hastalık büyüye bağlıysa duası okunur, bebek çıkıp öldükten sonra kadın gebe kalır, Allah'ın izniyle.)

Sonuç olarak *Ṭabīblik kitābi'*nda ayrıntılı teorik bilgiler yer almamaktadır. Ancak ilgili bölümlerdeki bilgiler, eserin Yunan-İslam tıbbi anlayışı etkisi altında yazıldığını göstermektedir.

Ṭabībçılık

Aşağıdaki satırlarda aktarılan özgün metin Uysal'ın *Ṭabībçılık* adlı kitabından alınmış, günümüz Türkçesine çeviri tarafımızca yapmıştır.¹²

Giriş bölümü, eserde humoral patolojiyle ilgili teorik bilgilerin bulunduğu tek bölümdür.

İlk satırlarda *tört ṭab'* ifadesi bulunmasına karşın burada kan ifadesi geçmez, yalnızca safra, balgam ve sevda bulunur. Sonrasında da her bir hıltın özelliği ve o hıltı karşılık gelen organ belirtilmiştir:

kan ıssıkdur orni bağırdadur her kimérseniñ rengi kıızıldur anıñ mizācı kandın-turur şafrādur anıñ mizācı kuruġ ıssıgdur anıñ cāyi ot (öd?) üzre-turur balġamdur anıñ mizācı savuġ-turur o[r]ni öpkede-turur sevda ziyādeti savuġ köhne-turur nihāyeti savuġdın bünyād bolur (Kan sıcaktır, yeri karaciğerdir. Rengi kızarık olanın mizacı kandır. Safranın mizacı kuru sıcaktır, yeri ottur (safra kesesidir?). Balgamın mizacı soğuktur, yeri akciğerdir. Sevdanın fazlalığı soğuk, yılanmıştır, sonu soğuğa temel oluşturur.)

Özgün metinde, safrayla ilgili cümledeki ilgili sözcüğün *ot* olduğu ve kitabın sözlük bölümünde de "ot: ateş" karşılığı verildiği görülmüştür. Ancak metin bütünlüğü açısından buradaki sözcüğün *ot* değil, safra kesesi anlamındaki *öt/öd* olması beklenirdi.

Bunun dışında eserde bazı başka teorik eksiklikler de gözlenir. Örneğin, diğer üç hıltı karşılık gelen organ belirtilmişken, sevda için herhangi bir organ yazılmamıştır. Ayrıca safranın özelliğinin "kuru sıcak" olduğu yazılmış, diğerleri ise yazılmamıştır.

Bunu izleyen satırlarda kişide görülen hangi belirtinin hangi hıltın fazlalığını gösterdiğine ilişkin bilgi verilir.

eger kimérseniñ ağızı hemişe tatlık bolsa ziyāde kandur eger kimérseniñ ağızı açık şūr bolsa ziyādeti şafrādur eger kimérseniñ ağızı turş bī-meze aççık bolsa ziyādeti balġamdur eger kimérseniñ başı ağırsı ağızı suluġ bolsa ziyādeti kandur (Eğer kişinin ağzında her zaman tatlılık varsa, bu kan fazlalığını gösterir. Eğer kişinin ağzında

acı ve tuzlu bir tat varsa, bu safra fazlalığını gösterir. Eğer kişinin ağzında ekşilik ve tatsız tuzsuz bir acılık varsa, bu balgam fazlalığını gösterir. Eğer kişinin başı ağrıyor, ağzı sulanıyor ise, bu kan fazlalığını gösterir.)

beden kızımak ten ağır bolmak kan tükürmek ağız tatlık baş ağrımak yürek salmak kulak ağrımak bu cümlesi kandin peydā bolur zahmetleri ki şafrādur anıj sebebodin baş ağrımak anı şakīka atarlar ağız kurumak köp ussumak ve boğuz yā ki gel kurumak yüzi sarık bolmak saç tüşmek ba'z vahtlerde ağız aççığ bolmak ba'z vahtde köz qarangu bolmak bī-vaht saçal saç aqarmak teb-lerze bolmak élig ayağ tizmek yan ağrımak ta'ām sinmeslik bu 'illetlerniñ hemesi şafrādındur zahmetleri kim balğamdın peydā bolur ağız aççık bolup ağızdın su kelmek saç saçal bī-vaht aqarmak kırsak ağrımak istiksā bolmak bu 'illetlerniñ hemesi balğamdın bolur 'illetleri kim sevdādın bolur evvel bī-şūr bolmak nā-hōş bolmak köz hıyre bolmak şeb-kūr bolmak fikri tola bolmak aşufte tüş körmek 'ar'ar bolmak bu 'illetlerniñ hemesi sevdādındur (Vücutta sıcaklık, ciltte ağırlaşma hissi, kan tükürme, ağzın tatlılaşması, baş ağrısı, çarpıntı, kulak ağrısı gibi yakınmaların tümünün nedeni kandin. Şu rahatsızlıkların nedeni safradır: baş ağrısı, ona şakika (derler?), ağız kuruluğu, susama hissinin çok olması, boğaz kuruluğu, yüzde sarı renk, saç dökülmesi, bazen ağzın açık olması, bazen gözlerde kararma, saç ve sakalın erken yaşta ağarması, ateş ve titreme (sıtma), ellerde ve ayaklarda zayıflık, yan ağrısı, sindirimsizlik. Bu belirtilerin tümü safradan kaynaklanır. Şu rahatsızlıklar balgamdan kaynaklanır: ağzın açık kalıp ağızdan su gelmesi, saç ve sakalın erken yaşta ağarması, mide ağrısı, ödem. Bu belirtilerin tümü balgama bağlıdır. Şu rahatsızlıklar sevdadan kaynaklanır: dudaklarda kekremsi bir tat hissi, kendini iyi hissetmeme, gözlerde cansızlık, gece körlüğü, düşünceli olmak, cinsel içerikli rüyalar görmek. Bu belirtilerin tümü sevdaya bağlıdır.)

Eserin sonraki satırlarında hangi hıltın fazlalığı durumunda hangi karışımın yararlı olacağı açıklanır (Miskal, yaklaşık 4-5 gram ağırlığında bir ölçü birimidir).

Hüdā-yı ta'ālā-nıñ fermānı birle bilgil kim qanıñ yoq bolsun déseñ hurmā-yı Hindni (Hindistān hurmāsını) ālūçanı gül-āb birle şerbet kılıp seherde içgil kan şāf bolğay hükemā'-yı Hayānūş ayturlar bu 'illetniñ hemesini def' kılgay şafrānı sākin kılay déseñ aççık anār birle tatlık anārni berāber kılıp gül-āb birle bir kéçe kündüz éylep üç mişkāl terāngübīn birle ħal kılıp nāştada içse şafrā suhtesini pāk kılar balğamnı sākin kılay déseñ zencebīl kebābe çilini selenceni berāber kılıp kıyaynıp bir mişkāl yése terāngübīn birle ħal kılıp her kün bir mişkāl yése balğam sākin bolur sevdānı sākin kılay déseñ üç mişkāl za'ferānnı ve aççığ nérselerni nāştada yése sevdā sākin bolur (Allah'ın izniyle kanı yok etmek istersen Hint hurması ve eriği gül suyu ile şerbet haline getirip seher vakti içmelidir. Kanı saflaştırır, Hıyanuş? hekimlerinin dediğine göre bu rahatsızlıkların tümünü ortadan kaldırır. Safrayı sakinleştirmek için acı nar ile tatlı narın üzerine gülsuyu dökülüp bir gün süreyle bekletilir. Daha sonra bunlar üç miskal kudret helvası ile karıştırılıp sabahları içilirse yanmış safrayı temizler. Balgamı sakinleştirmek için zencefil, kuyruklu biber kökü ve aslanagözü birlikte kaynatılır. Daha sonra bunlar kudret helvası ile karıştırılıp her gün bir miskal yenirse balgamı sakinleştirir. Sevdayı sakinleştirmek için üç miskal safran, acı bir şeyle birlikte sabahları yenirse sevdada sakinleşir.)

Eserin sonraki bölümlerinde bazı tariflerin hangi rahatsızlıklara yararlı olduğu açıklanır. Sistematik bir bütünlüğe sahip olmayan bu cümlelerde humoral patoloji teorisiyle ilişkili açıklamalara yer verilmez. Bu tarifler halk hekimliği anlayışını yansıtmaktadır.

her kişi samsak yérni 'ādet kılsa balğam külli yél def' bolğay kulak ağrıkı hem def' bolur bezgek hem def' bolur (Sarımsak yemek alışkanlık haline getirilirse balgam sonsuza kadar yok edilmiş olur. Ayrıca kulak ağrısı ve ateşli hastalıklar (sıtma) da iyi edilmiş olur.)

her kim maymūn göştini şeker birle āfitābda kırutup yése köñlide hīç gam guşsa kıalmağay balğam körmegey ve yine ma'dege bisyār kuvvet bérgey (Maymun eti şekerle birlikte güneşte kurutulup yenirse, gönülde hiç gam kasavet kalmaz, balgam görülmez, mideye çok kuvvet verir.)

eger turmanı nehārīde yēse kırsakığa fā'ide kıılır külli balğamnı pāk kıılıp ma'deni bisyār kuvvetlig kıılğay (Turp gündüz yenirse mide için yararlı olur, (midedeki) tüm balgamı temizleyerek mideyi çok kuvvetlendirir.)

Sonuç olarak, *Tabībçılığ*'ta humoral patoloji anlayışı ile ilgili geniş kapsamlı teorik bilgiler yoktur. Girişteki birkaç cümlelik bilgilerden sonra her bir hıltın fazlalığının belirtileri ve tedavi reçetelerine yer verilir. Sonrasında ise belirti-tedavi yöntemi şeklinde bir yapılandırma vardır. Kısa cümlelerden oluşan bu bölümlerde de daha çok bitkisel karışımlar ve halk hekimliği örneği yöntemler önerilir. Bu bölümlerde dört hıltla ilişkili bilgiler çok azdır. Tüm bunlara karşın eserin genelindeki tıbbi anlayış, dört elementli humoral patoloji teorisine uygundur.

Tıb-Nâme-i Türkî

Yukarıda bahsedilen *Tabībçılığ* adlı eser ile *Tıb-Nâme-i Türkî* arasında büyük bir benzerlik vardır.⁹ Muhtemelen iki metin de ortak bir kaynaktan çıkmış, ancak farklı dönemlerde farklı bölgelerde istinsah ya da telif edilmiştir. *Tabībçılığ*'ın içeriğinin tümü, az sayıdaki küçük farklılıklarla da olsa *Tıb-Nâme-i Türkî*'de aynı şekilde yer alır. Bunlar sona erdikten sonra *Tıb-Nâme-i Türkî* yedi sayfa daha devam eder. Bu nedenle yukarıda *Tabībçılığ* başlığı altında aktarılan örnekler, burada tekrar edilmeyecektir.

Sonuç olarak, *Tıb-Nâme-i Türkî*'de humoral patoloji anlayışı ile ilgili ayrıntılı teorik bilgiler yoktur. Ancak eserin genelindeki tıbbi anlayış, dört elementli humoral patoloji teorisine uygundur.

Risāle-i Tıb

Okunan bölümlerinden anlaşıldığı kadarıyla, eserdeki tıbbi anlayış dört elementli humoral patoloji teorisidir.¹⁵

Dört unsurdan dört hılt peyda olur: Safra, sevda, balgam ve kan. Safradan, sevdadan, balgamdan ve kandan meydana gelen hastalıklar. Dört hıltı ortadan kaldırmanın çareleri, ilaçları.

Diğer

Bunlar dışında, adı yalnızca bir kongre bildirisinde geçen bir eser daha vardır. İstanbul Atatürk Kütüphanesi'nde Muallim Cevdet kitapları arasında K. 490'da kayıtlı olan ve adı katalogda *Müfredat-ı tıb* olarak kayıtlı olan eserin yazarı, yazılış tarihi, müstensihi ve istinsah tarihi belli değildir. Bildiride aktarılan bilgilere bakıldığında eserin içeriği, hem *Tıb-Nâme-i Türkî*'yi hem de *Tabībçılığ*'ı andırmaktadır. Kesin değerlendirme için yeni çalışmalara gereksinim vardır.¹⁶

Sonuç

Çalışmada ortaya çıkan bilgiler, Çağatay Türkçesiyle yazılmış tıbbi eserlerdeki temel tıbbi anlayışın, dört elementli humoral patoloji anlayışı olduğunu açıkça göstermektedir. İncelemeye alınan altı eserin beşinde de bu anlayışın izleri vardır. Geriye kalan son eser hakkındaki tek yayın bir kongre bildirisi olduğundan ve içeriği hakkında bir bilgi bulunmadığından dolayı, bu eser hakkında bir değerlendirme yapmak mümkün olamamıştır.

Bu kapsamda kesin bilgiler bulunmasa bile, tümü de Arap harfleriyle ve Türkçe olarak yazılmış olan bu tıbbi eserlerin, Müslüman Türk topluluklarına ait eserler oldukları söylenebilir. Araştırmacıların, Çağatay Türkçesini konuşan ve yazan toplumların İslam kültürü etkisi altında olduklarını ifade etmeleri de bu görüşü desteklemektedir.¹⁷ Bu eserlerdeki humoral patoloji anlayışı ise İslam Tıbbının bir yansımasıdır. Dolayısıyla burada din ile tıp anlayışı arasında bir paralelliğin varlığından söz edilebilir.

Bu verilerden hareketle Çağatay Türkçesiyle yazılmış tıp eserleri özelinde, Müslüman Türklerin tıp anlayışına egemen olan unsurun İslam tıbbi olarak da bilinen dört elementli humoral patoloji anlayışı olduğu, bu durumun belirleyicilerinden birisinin de din faktörü olduğu kanısına varılmıştır.

Bilgi

Çalışmada çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmacı Katkı Oranı Beyanı

H. Volkan Acar: Fikir/kavram, Tasarım, Veri toplama ve/veya işleme, Analiz ve/veya yorum, Kaynak taraması, Makalenin yazımı, Kaynaklar ve fon sağlama, Malzemeler

Eyüp Sarıtaş: Denetleme/danışmanlık, Eleştirel inceleme

Nüket Örnek Büken: Fikir/kavram, Tasarım, Denetleme/danışmanlık, Analiz ve/veya yorum, Makalenin yazımı, Eleştirel inceleme

Kaynaklar

1. Zeren ME. Maniheizm ve Budizm'in Uygurların kültür hayatına etkileri. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi; İstanbul: 2015.
2. Özbay B. Huastuanift, Manihaist Uygurların tövbe duası. 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu; 2019.
3. Ercilasun AB. Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları; 2004.
4. Demirhan Erdemir A. Ahlat-ı Erbaa. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul; TDV İslam Araştırmaları Merkezi. p. 24. Erişim adresi: <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/2/C02000572.pdf>.
5. Nutton V. Humoralism. Bynum WF, Porter R, editors. Companion encyclopedia of the history of medicine I. London: Taylor & Francis; 1993.
6. Özaydın A. Türklerin İslâmiyeti kabulü. Türkler Ansiklopedisi, cilt 4. Ankara; Yeni Türkiye Yayınları. p. 239-262.
7. Károly L (Ed.). A Turkic medical treatise from Islamic Central Asia: A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhân Qulî Khan. Leiden: Brill; 2015.
8. Sertkaya OF. Özbekçe Tıb-nâme-i Türkî. 1. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler; 1988; Şubat 17-19; İstanbul, Türkiye. Ankara: Türk Tarih Kurumu; 1992.
9. Baydan B. Tıb-Nâme-i Türkî. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi; İstanbul: 1992.
10. Terzioğlu A, Sertkaya OF. Özbek Türkçesiyle yazılmış şimdiye kadar bilinmeyen Arap harfli tıbbî bir yazma ve bu yazmanın Türk dil-kültür ve tababet tarihi bakımından değeri. 1. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, Proceedings II, 1981; Eylül 14-18; İstanbul, Türkiye. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Enstitüsü; 1981.
11. Gürgüz A. İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-Ning Tıbb Kitabı (Giriş-Metin-Tercüme-Sözlük-Dizin). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi; İstanbul: 2005.
12. Uysal İN. 20. Yüzyıl başlarında Çağatay Türkçesiyle yazılmış bir tıp metni Tabîbçılık. İstanbul: Kesit Yayınları; 2020.
13. Shefer-Mossensohn M. Ottoman medicine: Healing and Medical Institutions, 1500-1700. Albany: State University of New York; 2009.
14. Acar HV, Sarıtaş E, Örnek Büken N. Humoral pathology theory in the Kutadgu Bilig (Wisdom of Royal Glory): A Karakhanid Turkic work from the 11th Century. Erciyes Med J 2019; 41(4): 462–6.
15. Kaya Ö. Doğu Türk yazı dili ve edebiyatı araştırmaları VI: Doğu Türk yazı dili alanına ait bir tıp metni. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi 2006;3(4):111-129.
16. Zülfikar-Aydın M, Bedizel-Tören H. Çağatayca bir tıp kitabı. IV. Tıp Tarihi Kongresi, Bildiri Özetleri, 1996; Eylül 18-20; İstanbul, Türkiye. İstanbul: 1996.
17. Eraslan K. Çağatay Edebiyatı. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul; TDV İslam Araştırmaları Merkezi. p. 168-176. Erişim adresi: <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/8/C08003019.pdf>